

РОЗДІЛ 1 ПАМ'ЯТЬ ТА ПОЛІТИКА ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ: ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА¹

Пам'ять, історія та політика. Пам'ять – один із ключових феноменів політичної та культурної історії людства, місце, у якому якраз історія та політика не лише фіксуються, але й певною мірою формуються. Вважається, що пам'ять існує у двох основних формах, які поділяються на кілька різновидів. Перший рівень пам'яті – пам'ять індивідуальна, суб'єктивна. У науковому дискурсі її зображують і розуміють по-різному: запам'ятовуванням, реакцією на зовнішні символи, внутрішнім розпізнаванням образів, пошуком за допомогою аналізу і синтезу, семантичною переробкою інформації (процесом вирішення завдань, яких вимагає мозок) та її розумінням; зберіганням образів і фактів та наслідком цього зберігання: вмістилищем знань, їх лексиконом, моделлю (або ж просто скеруванням свідомості в минуле, де дати пов'язуються з назвами подій чи осіб, думками про пережите в далекому чи недавньому минулому), а також пригадуванням, видобуванням і «вийманням» цієї інформації з глибин психіки. Вже за такого погляду на пам'ять стало зрозумілим, що вона не лише зберігає, але й трансформує дані, які «визрівають» у глибинах індивідуальної свідомості.

Натомість, як стверджував ще у 1925 р. Моріс Альбвакс (Maurice Halbwachs), колективна пам'ять та її різновиди (культурна, комунікативна пам'ять) і варіанти цих різновидів мають соціальну генезу. Ця пам'ять і пригадування вміщені у рамки суспільної свідомості як результат взаємодії людини з іншими членами соціуму, пам'яті яких поєднуються, підтримуючи одна одну, і створюють надструктуру. Так з'являється надпам'ять – джерело пригадування для всіх членів певного суспільства, що встановлює межі, моделює сприймання подій, ідей і постатей минулого, водночас деформує, міфологізує їх та перетворює на

---

¹ Розділ монографії підготовлений за сприяння Національного фонду досліджень України у рамках виконання проекту «Історична пам'ять українців в умовах війни: від конфронтації до консолідації» (№ 2023.03/0207).

символи чи знаки. На цьому ґрунті виникла й ідея колективної метапам'яті, надбудованої над пам'яттю окремих індивідуумів, а водночас і прив'язаної до цієї пам'яті (Halbwachs, 1968). Тим було протиставлено автобіографічну й історичну пам'яті як суспільний образ минулих подій, що став частиною традиції. Згодом колективна пам'ять та її різні гатунки (зокрема історична пам'ять) отримали ще глибше тлумачення і внутрішні поділи. Так, під культурною пам'яттю стали розуміти альтернативу усній комунікативній традиції, «форму трансляції й актуалізації культурних смислів», різновид знання, накопичуваного у надрах колективного підсвідомого впродовж тривалого часу.

На цьому тлі виникла концепція історичної пам'яті як мережі зв'язків між соціальними категоріями (*lieux de mémoire* у П'єра Нора (Pierre Nora)) (Nora, 1989), що містить різні види меморіалізації й візуалізації, локалізовані у просторі й часі, різні середовища пам'ятання тощо. Дослідники, зокрема Пол Коннертон (Paul Connerton) (Коннертон, 2004), наголошують, що така пам'ять може слугувати елементом чи опорою політичної ідеології, контролюється владою, втілюється у церемоніях/ритуалах вшанування, з постійним взаємовпливом образів теперішнього та сучасного. Так можна говорити про політизацію чи ідеологізацію пам'яті. Водночас кожна пам'ять певною мірою є історичною чи «зверненою в минуле», а сама історія в широкому розумінні залежить від політичної історії. Так народжується політична пам'ять всесвітньої історії.

Тут доцільно зосередитися на вибраних елементах історії політичної пам'яті та політики пам'яті (Verovšek, 2016) окремих країн Центральної й Східної Європи (Дейвіс, 2001) XX–XXI ст., побачених в українській перспективі. Цими елементами є пам'ять про історичних осіб (актантів історичного процесу), їхні політичні акції/дії та історичні події, які опинилися в центрі уваги колективної пам'яті народу/нації, а також міфи, стереотипи, ідеологеми, які їх оточують (іншими словами, те, що складає ідеологічну мережу довкола подій і людей, визначає їхнє сприймання, формуючи («викривлене») дзеркало суспільної свідомості та його ідеологічний лексикон). Тут спробую окреслити тільки найважливіші сюжети чи лексеми цього лексикону, які стали мотивами національних пам'ятей та відобразилися також і в українській суспільній свідомості як її моделі/тези чи антимоделі/антитези. Дотримуватимуся принципу поступового географічного віддалення від України, пунктирно

описуючи лише вибрані фрагменти пам'ятей народів, залишаючи системніший опис проблеми для ширшого дослідження.

Пам'ять України. Однією з основ політики історичної пам'яті сучасної України як частини європейського пам'ятійного простору (Шаповал, 2013) є відсилання до образу України-Русі (а в окремі періоди, наприклад під час президентства Віктора Ющенка, – до ще давніших історичних феноменів на території сучасної України, зокрема до трипільської, скіфської, сарматської культур) (Гриценко, 2017) і Києва як центру давньоукраїнської цивілізації та східнослов'янської культурної колонізації (зокрема на території «Залісся», Московського князівства, царства, згодом Росії). Ця пам'ять також стала пам'яттю – історіософією циклів українського державотворення й бездержавності: княжа доба – втрата державності – ранньомодерна держава Богдана Хмельницького і Запорізького війська – відсутність держави, боротьби ЗУНР та УНР – УСРР/УРСР як квазінезалежницький проєкт – здобуття/відновлення української незалежності 1991 р. Так сформувався канон історичних діячів: від середньовічних постатей Володимира Святославича (Володимира Великого) і Ярослава Мудрого, Данила Романовича (Галицького) через ранньомодерних діячів – гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Пилипа Орлика та ін. до державників нового часу: від Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Євгена Петрушевича, Костя Левицького до президентів незалежної України. Водночас багато з цих постатей активно дискутуються в колективному дискурсі. Це частково стосується і таких різновимірних знакових подій, як Хмельниччина (ще дискусійнішою є тема Коліївщини/Гайдамаччини), Визвольні змагання/Українська революція 1917–1923 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Акт відновлення незалежності 30 червня 1941 р., нацистська окупація, опір і колаборація, Волинська трагедія 1943 р. у Другу світову війну, повоєнний антирадянський спротив, підпільна боротьба за незалежність та дисидентський рух у повоєнній Україні, проблеми і дилеми незалежності (такі, як двомовність чи україномовність, ядерне роззброєння України та Будапештський меморандум, Помаранчева революція і Революція Гідності).

З іншого боку, у 1991 р. Україна дістала у спадок також пам'ять, сформовану в УСРР/УРСР з її ностальгією за СРСР, уявленням про Велику Вітчизняну війну нейтральними посталями комуністичних керівників України (від Миколи Скрипника і Петра Шелеста

до Володимира Щербицького), а водночас і з позитивним образом російськомовної України. Частково саме конфлікт двох пам'ятей і двох політик пам'яті (українсько- і російськоцентричної) був використаний як претекст до гібридної війни РФ проти України у 2014 р. та повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Водночас ця пам'ять віддзеркалювала та віддзеркалює також системи політичної пам'яті інших центрально-східноєвропейських країн, із якими межувала чи межує, з якими історично пов'язана або з якими вступає у контакт чи діалог.

Пам'ять РФ та СРСР. Ця пам'ять особливо відчутна в контексті гібридного (2014) та повномасштабного (2022) вторгнення РФ в Україну. Її основою стали російські історичні міти (Кінан, 2001), що формувалися ще з пізнього середньовіччя й раннього модерного часу й у різних формах збереглися до XXI ст. Важливо наголосити, що модерна й постмодерна російська історична пам'ять є виразно імперською – пострадянською, з одного боку, але постцарською – з іншого. Поєднання цих двох ліній дало гібридний ланцюжок постатей і подій. Так, у цій пам'яті є своєрідне трактування російського народу як основного культурного й політичного спадкоємця Русі (Києва, а водночас Суздаля, Новгород, Пскова, Москви) та «основного східнослов'янського народу» (з особливим тлумаченням термінів «Великоросія» і «великороси» як домінуючого етнополітичного організму), з претензіями на скандинавську складову руської історії (теза про Ладогу і Новгород як перші столиці Рюриковичів на Русі). Підстава для таких претензій – сучасна назва Росії і її мешканців (що викликає спротив в українській історико-політичній пам'яті (Наконечний, 2001)). У цій парадигмі середньовічна й ранньомодерна назва країни (Московське царство) теж має позитивні асоціації навіть на тлі протиставлення «демократичного» давнього Новгород, який програв, у боротьбі з централізованим монархізмом Москви. Цей ряд доповнює закорінене в історичній пам'яті росіян поєднання православної поствізантійської релігійної спадщини з культом автократії, поєднанням віри й насильства тощо (за визначенням Джеймса Біллінгтона (James Billington), «ікони» і «сокири») (Billington, 1966). Двоплановим у модерній російській історичній пам'яті стає також образ монгольської навали XIII ст.: радянізований образ «монголо-татарського іґа» в сучасній російській політиці пам'яті уживається з позитивним образом монгола-завойовника (Темуджина-Чингізхана (Темүжин Чингис хаан),

Батия/Бату-хана (Бат)), який збільшує свою імперію, йдучи «до останнього моря». Непрямим свідченням цього є двояке трактування шапки Володимира Мономаха, яка репрезентується символом поствізантійської давньоруської київської традиції, будучи, ймовірно, монгольським артефактом (Ричка, 2013). Ця тенденція співпадає з ідентифікацією Росії як історичної та політичної Євразії – однієї з тих формул, які, поруч з іншими, функціонують у сучасній російській політиці національного самопізнання (Billington, 2004). Все це визначає й російський національний політичний пантеон. Він охоплює як парадигму православного самодержавства, постаті московських князів/царів/імператорів від Івана Каліти (Иван Калита) до Івана IV Грозного (Иван IV Грозный), Петра I (Пётр I), Єкатеріни II (Екатерина II) і Ніколая Романова (Николай Романов), образи неканонічних авантюристів (Григорій Отрепьев (Григорий Острепьев), Григорій Распутін (Григорий Распутин)), розбійників/повстанців (Степан Разін (Степан Разин), Ємельян Пугачов (Емельян Пугачёв)), а водночас представників більшовицької партії: ортодоксально-канонічних (Владіміра Леніна (Ульянова) (Владимир Ленин (Ульянов)), Іосіфа Сталіна (Иосифа Сталина) та культот Леніна-Сталіна, Нікити Хрущова (Никита Хрущёв), Леоніда Брежнева (Леонид Брежнев), Юрія Андропова (Юрий Андропов), Міхаїла Горбачьова (Михаил Горбачёв)) та «відкинутих» (Лев Троцький (Лев Троцкий)) керівників комуністичного руху і їхніх посткомуністичних спадкоємців Бориса Єльцина (Борис Ельцин), Владіміра Путіна (Владимир Путин), Дмитрія Медведєва (Дмитрий Медведев).

Цим постатям відповідають певним чином інтерпретовані та міфологізовані події, від Куликовської битви 1380 р., польсько-московської війни 1609–1618 рр. (і походу на Москву), французько-російської війни 1812 р. (насамперед Бородінської битви) до Першої світової та Другої світової 1939–1945 рр. як Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., війни СРСР в Афганістані 1979–1989 рр., Першої 1994–1996 рр. й Другої 1999–2009 рр. чеченських воєн, російсько-грузинської війни 2008 р., «Російської весни», захоплення Криму, війни на Сході України 2014–2022 рр., вторгнення РФ в Україну (СВО) з 2022 р.

Ця пам'ять значною мірою керована, фільтрована та деформована: вона уникає складних тем, що стосуються російсько- чи радянсько-українського минулого (фактичне заперечення Голодомору 1932–1933 р. як геноциду українців), та усуває теми, не співзвучні

з офіційною доктриною. Звідси ретушування теми російської колаборації з нацистами у Другу світову війну (РОА та інші структури), хоча очільників нацистсько-російської співпраці (таких, як генерал Андрей Власов (Андрей Власов) або керівник кубанських козацьких військ Андрей Шкуро (Андрей Шкуро) чи генерал Пьотр Краснов (Пётр Краснов)) було визнано зрадниками Росії й страчено. Після зміни президентів РФ із кінця ХХ ст. російська політика залишалася приблизно однаковою: сконцентрованою довкола ідеологеми «піднесення Великої Росії» як начебто непереможної країни, яка врятувала світ від нацизму у Другій світовій війні, акцентування на її експансіоністичних амбіціях та воєнних успіхах, що у 2025 р. проектується на бажання нового майбутнього поділу світу між супердержавами (РФ, Китай, США).

Пам'ять Польщі. Іншим фактором, що впливав на політику пам'яті українських земель, стала польська політична пам'ять, що відобразилася також в українській історичній пам'яті та історіографії (Roszkowski, 1992; Дейвіс, 2008). Вона сягає генези польського етносу (легенда про Леха, Чеха і Руса з середньовічних хронік), вміщує уявлення про полян-лехитів, про династію П'ястів (Piastowie), Ягеллонів (Jagiellonowie) (зокрема Болеслава I Хороброго (Bolesław I Chrobry) та його символічного меча – «Щербця», Казімежа III Великого (Kazimierz III Wielki) та Владислава II Ягелла (Władysław II Jagiełło) та ін.), виборних польських королів (від Стефана Баторія (Stefan Batory) до Станіслава Августа Понятовського (Stanisław August Poniatowski)), містить антигерманські мотиви (зокрема в легенді «про Ванду, яка не хотіла німця», зберігаючи Краків, та в образі Грюнвальдської битви 1410 р.).

Сюди належать також утопії Сарматії, міф сарматизму в контексті «золотої шляхетської демократії», картина Давньої Речі Посполитої, в яку включена Польща й Литва. Важливою частиною образу Речі Посполитої стає також її «колонія» – Русь/Роксоланія та «землі українні» – спочатку як територія, що «спливає молоком і медом», згодом – бунтівні землі (державою козаків, «дикі поля у вогні») (Wójcik, 1968), які надихнули уяву Генрика Сенкевича (Henryk Sienkiewicz) у «Вогнем і мечем» та ввійшли в сучасну польську історичну уяву через екранізацію роману у фільмі Єжи Гоффмана (Jerzy Hoffman).

Після епохи процвітання польської шляхетської нації/шляхетського народу у цій історико-політичній канві наступив час травм,

ліквідації польської державності, «заборів»/поділів Польщі між Австрією, Пруссією та Росією й довгий період нелегального й напівлегального існування політичної Польщі (зокрема у австрійській Галичині та Володимирії з її автономією та сеймом, де польський політикум конкурував з українським), а також із низкою (придушених) збройних повстань (наполеонівськими війнами й проєктами, Листопадовим повстанням 1830–1831 рр., Краківським і Великопольським повстаннями 1846 р., Весною народів 1848 р., Січевим повстанням 1863 р. тощо).

Перша світова війна викликає у польській пам'яті міф/легенду Легіонів Польських/Першої бригади/Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) та «пілсудчиків» (Юліуш Каден-Бандровські (Juliusz Kaden-Bandrowski)), міжвоєнний культ Юзефа Пілсудського як «залізного маршалка», а також міф «львівських дітей», «оборони та оборонців Львова і східних кресів перед «гайдамацькою навалюю» 1918–1919 рр. (тобто перед ЗУНР та УГА, як їх сприймала польська міжвоєнна пам'ять). Водночас 1920–1930 рр. стали фігурувати в польській історико-політичній пам'яті як час забутого президентства Габрієля Нарутовіча (Gabriel Narutowicz), діяльності сейму й сенату у Варшаві, а водночас травневого перевороту 1926 р., режиму санації і репресій проти опозиції (Брест, Береза Картузька), часу президенства Ігнаци Мосціцького (Ignacy Mościcki), а також спроб створення культу нового маршалка Едварда Ридз-Смігли (Edward Rydz-Śmigły). З одного боку, тривають дискусії довкола неоднозначних, у контексті нинішньої історичної пам'яті, моментів того часу: зв'язків між Адольфом Гітлером (Adolf Hitler) та Юзефом Пілсудським, політикою Юзефа Бека (Józef Beck) та «пілсудчиків» в контексті Мюнхена 1938 р. (вступ польських військ до Заолззя та Цешина), а з іншого – довкола різних стратегій польського політикуму до літа 1939 р. (союз з СРСР проти Німеччини, союз з Німеччиною проти СРСР, союз з Францією й Англією проти Німеччини). Предметом суперечок залишається вереснева кампанія 1939 р., майже блискавична поразка польського війська у боротьбі з німецькою армією, виїзд/втеча польського уряду за кордони країни, несподівана агресія СРСР 17 вересня 1939 р. і приєднання Західної України (у польському міжвоєнному дискурсі – Східна Малопольща) до УРСР і Західної Білорусії до БРСР (що згодом призвело до пам'ятної для поляків – Катинської трагедії 1940 р.).

Проблемою польської історичної пам'яті ХХІ ст. стала й німецька окупація як травма (знищення польської державності, Шоа/Голокост), героїзм і поразка (трагізм повстання у Варшавському гетто 1943 р., дискусії щодо необхідності/помилковості рішення АК щодо Варшавського повстання 1944 р.), колаборація частини суспільства з нацистами. Одним із болючих пунктів залишився образ Шоа/Голокосту на польських землях. Звідси, з одного боку, різка реакція польських політиків та істориків на окреслення таборів смерті (Майданек, Освенцім, Бжезінка, Белжець, Собібор) як польських, а не німецьких (як Аушвіц-Біркенау замість Освенціма). Болісною для польської пам'яті стала й проблема т. зв. сусідських антиєврейських погромів влітку 1941 р. на польських територіях, які перед тим належали до складу СРСР (Єдвабне, Вонсош, Разділув, Кольно, Ясенювка, Щуцин), зокрема питання їхніх польських виконавців (згодом це ж стосувалося повоєнного погрому євреїв у Кельцах 4 липня 1946 р. на тлі поголосок про нібито ритуальне вбивство християн) (Трусzyк, 2015), як і дій польської допоміжної поліції (гранатові/сині мундири). Однією з ключових, резонансних й амбівалентних у польській військовій пам'яті згодом стала проблема Волині 1943/Галичини 1944 рр., а з нею й образ «волинської різні», негативний образ «бандерівців» (ОУН та УПА) і негативний стереотип українців Волині й Галичини загалом тощо.

З іншого боку, викликом для політичної думки Польщі стали дилеми уряду Станіслава Міколайчика (Stanisław Mikołajczyk), повоєнна соціалістична ПНР, її політичні діячі (від Болеслава Берута (Bolesław Bierut) до Владислава Гомулки (Władysław Gomułka) та Едварда Герека (Edward Gierek)) і військові (зокрема генералів: від Кароля Сверчевського (Karol Świerczewski), який загинув від рук УПА, до Міхала Роли-Жимерського (Michał Rola-Żymierski), який був водночас легіоністом, агентом гестапо і радянським агентом та військовиком ПНР). Викликом була й політика історичної пам'яті соціалістичного періоду: культ Болеслава Берута, героїзування Якуба Шели (Jakub Szela) та міф/легенда Юрая Яношіка / Єжи Яносіка (Juraj Jánošík / Jerzy Janosik) як народного месника, уславлення Армії Людової, маргіналізація чи очорнення АК та антикомуністичного збройного опору, вороже ставлення до українського збройного підпілля (у політичній мові ПНР – «банд українських фашистів», які знищили «народного генерала» Кароля Сверчевського) та виправдання акції «Вісла» тощо. Особливо актуальними для постсоціалістич-

ної пам'яті поляків стали дискусії довкола постатей відповідального за проголошення воєнного стану в 1981–1983 рр. Войцеха Ярузельського (Wojciech Jaruzelski) та його сподвижників (наприклад, генерала Чеслава Кіщака (Czesław Kiszczak), генерала Зенона Платека (Zenon Płatek) та полковника Адама Петрушки (Adam Pietruszka), звинувачених у вбивстві капелана варшавської «Солідарності» священника РКЦ Єжи Попелушка (Jerzy Popiełuszko).

З пам'яттю воєнного стану пов'язані також пізніші дискусії довкола представників польської опозиції, передусім лідера «Солідарності» Леха Валенси (Lech Wałęsa) (агент чи не агент Уряду Безпеки ПНР під псевдонімом «Болек»). Ці дискусії охоплюють частково й постаті інших представників влади, зокрема Леха і Ярослава Качинські (Lech i Jarosław Kaczyński). Їхні образи ідентифікують із політикою національно-патріотичної партії ПіС, але також із Смоленською трагедією 2010 р. як «другою Катинню», натомість Дональда Туска (Donald Tusk) із дискусіями щодо його проєвропейської політики і навіть національної ідентичності, а водночас з образом лідера ліберальної «Громадянської платформи»/Громадянської коаліції як опозиції до ПіС. Суперечки нинішнього часу торкаються й політичного іміджу відомого історика-медієвіста, міністра закордонних справ Польщі у 1997–2000 рр. Броніслава Геремека (Bronisław Geremek, 1932–2008) та колишнього в'язня Освенціма, історика й політика Владислава Бартошевського (Władysław Bartoszewski, 1922–2015).

Пам'ять Польщі перших десятиліть XX ст. сконцентрована довкола таких постатей, як Кароль Юзеф Войтила – Іван Павло II (Karol Józef Wojtyła – Jan Paweł II, 1920–2005) як першого папи-поляка і визволителя Польщі від комунізму, а також священника та філософа Юзефа Тішнера (Józef Tischner, 1931–2000). На протилежному боці найновішої польської політичної пам'яті залишаються такі неоднозначні політичні діячі, як колишній лідер «Селянської самооборони» євроскептик і віце-прем'єр Польщі Анджей Леппер (Andrzej Lepper, 1954–2011), діяльність та самогубство якого досі залишаються предметом суперечок. Натомість заснування польського Інституту національної пам'яті 1999 р. дещо змінило і візію XX ст. (наприклад, зумовило переоцінку т. зв. польських «виклятих воїнів» АК та загалом історії Польщі у міжвоєнний час, у Другу світову війну, а реінтерпретацію політики пам'яті у повоєнній ПНР). Водночас Катинська трагедія 1940 р., поразка Варшавського повстання 1944 р., радянсько-польські повоєнні зв'язки, як і

катастрофа польського урядового літака під Смоленськом у 2010 р., протиставили польську історичну пам'ять російській, тоді як образ Львова, втрачених т. зв. східних кресів, Волині 1943 р., ОУН/УПА, навпаки, протиставили польську й українську історичну пам'ять (чим користувалися та користуються антиукраїнські сили, зокрема в РФ). Важливість політики пам'яті у польському суспільстві демонструє й обрання Президентом РП Кароля Навроцкего (Karol Nawrocki) – колишнього голови польського Інституту національної пам'яті, який у передвиборчому дискурсі активно використовував, зокрема, тему Волині 1943 р. У цьому розумінні Україна та її пам'ять фактично опинилися між двома моделями й ідеологіями історичної політики – російською та польською (Артимишин, Костюк, 2020).

Пам'ять Білорусі. Певний час між російською, польською та українською історичною й політичною пам'яттю балансувала ще одна східнослов'янська пам'ять – погранична з українською білоруська (Патер, 2021). У ній були апелювання й до спадщини Давньої Русі і ВКЛ (звідси й символіка – герб БНР), до постатей спільної руської (українсько-білоруської) історії та культури (від князів до ранньомодерних церковних діячів на зразок Мелетія Смотрицького) та польсько-литовської історії (відповідне трактування Радзивілів (Radziwiłłowie), поруч із виокремленням власних культурних діячів раннього нового часу (Франциск Скорина (Франциск Скарына) як першодрукар та ін.) і літературних чи навіть літературно-політичних постатей модерного й найновішого часу: Янка Купала – Іван Луцевіч (Янка Купала – Іван Луцэвіч), Якуб Колас – Констанцін Міцкевич (Якуб Колас – Канстанцін Міцкевіч), Василь Биков (Васіль Быкаў), Алесь Адамович (Алесь Адамовіч), Святлана Алексієвіч (Святлана Алексієвіч). Предметами дискусій у білоруській пам'яті новітнього періоду стали спочатку концепції виокремлення чи, навпаки, злиття Білої, Малої і Великої Русі як етнокультурних і політичних спільнот у контексті Російської імперії, далі протиставлення національної (БНР, 1918–1920 рр.) та «інтернаціональної» (БРСР, 1919–1991) форми білоруської державності як також різного сприймання Білорусії в Другу світову війну (образ однієї з найбільш постраждалих від нацистського терору та одного з осередків антинімецького партизанського руху на території СРСР, протиставлений критичному поглядові на країну як осередку водночас опору й масової колаборації з нацистами) (Rein, 2011).

Зауважу, навіть упродовж 1990–2000 рр. білоруська історико-політична пам'ять пройшла зигзагоподібний шлях. У 1991 р. вона привела Станіслава Шушкевіча (Станіслаў Шушкевіч), Голову Верховної Ради Білорусі, до ідеї незалежності держави з орієнтацією на БНР із її символікою (герб із лицарем «Погоня» з Колмоною і Хрестом, біло-червоно-білий прапор, державний гімн 1991–1995 рр.). Однак після приходу до влади Аляксандра Лукашенка (Аляксандр Лукашэнка) у 1994 р. Білорусь змінила орієнтири, взоруючись на пам'ять і символи БРСР. Тепер держава позиціонувала себе як країна постсоціалістична, «партизанська» з ностальгією за Петром Машерау (Петро Машерау) (організатор партизанського руху у Другу світову війну, перший секретар ЦК КПБ, якого у 1970-ті роки вважали можливим кандидатом на партійне керівництво всім СРСР, а смерть якого в автокатастрофі 1980 р. була оточена чутками про нібито спеціальне усунення). Після 1994 р. почав розвиватися культ А. Лукашенка (як «білоруського Бацькі») так само, як антикульт «Луки» – диктатора Білорусі на тлі діячів білоруської опозиції (Святлана Ціханоўская). Офіційні наративи держави стали концентруватися довкола ностальгії за СРСР, об'єднання в рамках СНД і, зрештою, підштовхували до політичної інтеграції з РФ, що частково зреалізувалася у т. зв. Союзній державі. Це відповідно позначилося й на трактуванні НАТО та ЄС, зокрема сусідньої Польщі як території білоруської опозиційної еміграції, з одного боку, та України як території антиросійського опору та євроатлантичної інтеграції, її історичної спадщини й політичних пріоритетів у білоруському пам'яттєвому дискурсі – з іншого (Артимишин, Меренюк, 2024).

Словацька політика пам'яті. Пам'ять ще однієї сусідньої держави – Словаччини – в українській перспективі сприймається, радше, фрагментарно, бо й сама етнічна територія держави в українському дискурсі часом уявляється місцем зустрічі східнослов'янської (зокрема русько-української) та західнослов'янської культур і мов, а тому увага українців часто зосереджена на українській історичній спадщині Словаччини, інколи потрактованій занадто українізаційно, що викликає природний спротив словацької національної пам'яті (Семенюк, 2007; Мушинка, 2014). Натомість, попри непросту етнолінгвістичну історію краю (Pauliny, 1983) та етноконфесійну ідентичність частини його жителів (словаки, слов'яни, русини, руснаки, українці, угорці та ін.) історія (Vokes, 1946; Кріль, 2006) та історична пам'ять словаків і громадян Словаччини

сконцентрована і на періоді великоморавської держави, і на часі угорського домінування, і на інтеграції земель в Австро-Угорську імперію, і на постатях діячів національного відродження XIX ст.: Яна Коллара (Ján Kollár), Людовіта Штура (Ľudovít Štúr) та штурівців, Павла Йозефа Шафаріка (Pavol Jozef Šafárik), а також довкола фігури генерала Мілана Растіслава Штефаніка (Milan Rastislav Štefánik) – представника словацької ідеї напередодні й у період міжвоєнної Чехословаччини (Čaplovič et alia, 2010).

Водночас дискусійними залишаються постаті очільника словацького національного (людовацького) руху першої половини XX ст. священника Андрея Глінки (Andrej Hlinka), Глінкової народної партії та названої його іменем мілітарної організації Глінкова гвардія (Hlinkova garda (HG)), у контексті яких його розглядали як національного героя. Проте особливо гострі суперечки виникли щодо ультраконтраверсійної постаті священника Йозефа Тісо (Jozef Tiso) насамперед як керівника Першої словацької республіки, у якій був створений його культ. Разом із Войтехом Тукою (Vojtech Tuka) він залишився у словацькій пам'яті, з одного боку, очільником першої незалежної словацької держави, але з іншого – колаборантом нацистів, придушувачем Словацького національного повстання, співучасником Голокосту. Частина авторів намагалися його засудити, натомість інша частина – зрозуміти трагедію священника й політика.

Післявоєнний період, що залишився у словацькій пам'яті часом чехословакізму, словацька політична сцена асоціювала, зокрема, з етнічним українцем/русином та чехословацьким комуністичним номенклатурником Василем Біляком (Vasil' Biľak) – одним з ініціаторів придушення Празької весни 1968 р., а також, наприклад, з етнічним словаком та керівником Чехословаччини Густавом Гусаком (Gustáv Husák).

Саме тому, коли частина авторів вбачає у недавній зустрічі колишнього комуніста, прем'єра сучасної Словаччини Роберта Фіцо (Robert Fico) з президентом РФ Владіміром Путіним аналог зустрічі Йозефа Тісо з Адольфом Гітлером, то інші дивляться на постать словацького сучасного політика у перспективі Василя Біляка та його однодумців, які у 1968 р. запросили до Чехословаччини радянські війська. У контексті російсько-української війни колективна історична пам'ять Словаччини виглядає радше проросійською та частково ґрунтується на дискусійному панславістичному трактаті Л. Штура «Слов'янство й світ майбутнього: послання слов'янам із берегів Дунаю», виданому в Москві російською ще 1867 р.

Чехія і її пам'ять. Історична пам'ять Чехії (Rychlík, Penčev, 2013; Зінько, Калитко, Кравчук, Поп, 2017; Мокрик, 2024), попри роки спільної історії та політики чехословакізму, в певних моментах – антитеза пам'яті Словаччини, а в інших – навпаки. У ретроспективі вона сконцентрована довкола пам'яті про «першу слов'янську державу Само/Самона» (сучасні Чехія–Словаччина–Австрія), частково на уявленнях про давню Слов'янщину часів Павла Йозефа Шафаріка та Яна Коллара і Йозефа Домбровського (Josef Dobrovský). Ця пам'ять опиралася також на взяті з «Чеської хроніки» легенди, що через книжки Алоїса Їрасека (Alois Jirásek) (Ірасек, 1958), ілюстрації Венцеслава Черни (Věnceslav Černý) та Альфонса Мухи (Alfons Mucha) вели до антигерманізму («Песиголовці» Алоїса Їрасека) та чеського панславізму. Так виникла низка героїчних образів Великої Моравії та середньовічного Чеського королівства і його правителів (зокрема Пржемисловичів (Přemyslovci)), поруч із драматичною картиною германізації чеських земель та інтеграції їх у Габсбурзьку монархію. Ставлення до неї в культурі XX–XXI ст. осцилювало між культом «доброго австрійського цісаря» (зокрема Франца Йозефа I (Franz Joseph I)) та запереченням цього культу й висміюванням Австро-Угорщини («Пригоди бравого вояка Швейка» Ярослав Гашека (Jaroslav Hašek)). Серед основних сюжетів політичної пам'яті Чехії XX ст. залишилися Чеські легіони та Битва під Зборовом 1917 р. із Томашем Гаррігом Масариком (Tomáš Garrigue Masaryk, в часто вживаній аббревіатурі – TGM), постать якого хоч і поєднувала європейськість із певним русофільством, однак символізувала появу нової держави – Чехословаччини. Натомість постаті її керівників від кінця 1930-х років, зокрема другого президента країни Едварда Бенеша (Edvard Beneš), асоціювалися, радше, з політичним безсиллям малої держави перед Судетською проблемою, трагічною для неї Мюнхенською угодою 1938 р. і кінцем міжвоєнного чехословацького політичного проекту. Натомість постать державного президента Протекторату Чехії й Моравії Еміля Гахи (Emil Hácha) дали викликала публічні дискусії, бо, з одного боку, була втіленням колаборації з нацистами, а з іншого – як і сама «Друга чеська республіка», уособлювала прагнення зберегти хоч якусь форму державності в умовах окупації (Machálek, 1998). Водночас німецька окупація Чехії асоціювалася з убивством одного з організаторів Голокосту (як операції «Райнгард») Рейнгарда Гейдріха (Reinhard Heydrich) (антинацистська операція «Антропоїд») (Hamsik, Prazák, 1963) і

завершилася повним знищенням с. Лідіце, з яким нацисти пов'язали убивство протектора Чехії та Моравії. Комуністичний опір гітлерівцям на чеській території асоціюється, зокрема, з «Репортажем, написаним у зашморгу» («Reportáž, psaná na oprátce») страченого в німецькій в'язниці Юліуса Фучіка (Julius Fučík), який після 1948 р. став зразком соціалістичної чеської журналістики й був перекладений на низку мов. Елементом колективної пам'яті натомість стала остання фраза Фучікового тексту: «Люди, я вас любив. Будьте уважні!» («Lidé, měl jsem vás rád. Vděte!») (Fučík, 2015). Натомість показовим для повосенної Чехословаччини стали суд і публічна страта Карла Германа Франка (Karl Hermann Frank) – судетського німця й нацистського ката Лідіц. Комуністична Чехословаччина асоціюється з Чехословацькою бригадою, Клементом Готвальдом (Klement Gottwald) та його однодумцями (наприклад, Алексеем Чепічкою (Alexej Čepička), а також із Людвіком Свободою (Ludvík Svoboda)) та Густавом Гусаком, який у своїй особі поєднував комуністичну Словаччину та Чехію і став останнім президентом соціалістичної Чехословаччини. Водночас однією з підстав національної пам'яті чехів залишається пригадування подій Празької весни 1968 р. (Pražské jaro) з її головними героями, зокрема Александром Дубчеком (Alexander Dubček), який також уособлював Словаччину на чехословацькій політичній сцені, а також окупації Чехословаччини військами СРСР і Варшавського блоку. Тому знаковим для чеської пам'яті стало логічне продовження Празької весни, «оксамитова революція» 1989 р. (sametová revoluce), поступовий кінець ЧСРР, повернення на політичну арену Александра Дубчека, поруч із приходом до влади, як президента країни, драматурга Вацлава Гавела (Václav Havel). З іншого боку, найновіша історія Чехії зафіксована у політичній пам'яті як дискусіями щодо політики президентів (від євроскептично-проросійського Вацлава Клауса (Václav Klaus) до проєвропейського та проукраїнського Петра Павела (Petr Pavel), а також прем'єрів (такими, наприклад, як євроскептичний Андрей Бабіш (Andrej Babiš) чи проєвропейський Петр Фіала (Petr Fiala)), так і знаковими для країни подіями ХХ ст. (вступ до НАТО у 1999 р., вступ до ЄС у 2004 р.).

Пам'ять Румунії. Історія та історична пам'ять Румунії (Поп, 2023, Bărbulescu et al, 1998) – країни, яка також пережила різні політичні епохи та режими, неоднорідна. Пам'ять про античну Дакію і даків – мешканців римського (латинського) фронтиру, певною мі-

рою, сформувала підоснову румунського патріотизму й ідентичності, що виразилося навіть у матеріальній культурі XX ст. (автомобільна марка «Dacia»). Натомість середньовічна та ранньоновітня пам'ять Трансильванії/Волощини/Семигороду та Молдаво-Влахії/Валахії виникла на перехресті романських і слов'янських культурних, церковних та політичних впливів. Її формували постаті молдавських воевод (починаючи від Мірчі Старого (Mircea cel Bătrân), проте назовні ідея Проторумунії сконцентрувалися довкола фігури Влада Цепеша / Влада Дракули (Vlad Țepeș / Vlad Dracula). І якщо внутрішня (румунська) політична пам'ять конструювала в цьому випадку політичний образ позитивного героя-захисника батьківщини, то зовнішня політично-літературна пам'ять сформувала готичний образ В. Цепеша / В. Дракули – тирана й мучителя, а також упира, пов'язуючи політичний образ Румунії з розповідями про вовкулаків і вампірів. Водночас постаті молдавських господарів (як і їхня віра, іконопис, кирилиця), починаючи від об'єднувача Молдавії й Волощини Михайла Хороброго / Михая Витязя (Mihai Pătrașcu / Mihai Viteazul) частково зближували історичну пам'ять Румунії та Русі/України (постаті Івана Підкови (Ioan al IV-lea Potcoavă), Васіле Лупу (Vasile Lupu), роду Могил, вихідцем з якого був Петро Могила та ін.).

Територія Молдаво-Влахії у політичній пам'яті стала перехрестям російських і турецьких політичних проєктів, а згодом і французьких, що, зрештою, й зумовило та зреалізувало ідею модерної Румунії/Румунського королівства як держави у 1880-х років. Окрім того, проблема Румунії як історично молодшого щодо Молдавії державного конструкту є одним з аргументів проти об'єднання сучасної Молдови з Румунією.

Проте саме історія війн і міжвоєнтя XX ст. стала однією з ключових для румунської історичної пам'яті (Bucur, 2009). В історичній та політичній пам'яті румунського міжвоєнтя була популярною експансіоністська ідея Великої Румунії (Livezeanu, 1995) разом із культом маршала й прем'єр-міністра Румунії Іона Антонеску (Ion Antonescu) та Корнеліу Кодряню (Corneliu Codreanu) – «Капітана», очільника Легіону Архангела Михаїла/«Залізної Гвардії» з її ультраправою ідеологією й антисемітизмом. Натомість проблема воєнної Румунії 1940–1945 рр. для історичної пам'яті – це політична проблема І. Антонеску як забутого гітлерівського колаборанта, питання справедливості чи несправедливості його страти, трагедія Голокосту в Румунії й Трансністрії і його меморіалізації в практиках

та уявленнях наступних поколінь тощо (Deletant, 2006; Dan, 2005; Kelso and Daina, 2014).

Не менш складною є пам'ять про часи соціалістичної Румунії, передусім про останнього її представника, керівника РКП та президента РСР Ніколае Чаушеску (Nicolae Ceaușescu), образ якого асоціюється з диктатурою, дивацтвами, комуністичними та націоналістичними переконаннями, культом особи («будівничий сучасної Румунії та міжнародний діяч») (Ceaușescu, 1983; Asavei, 2016; Georgescu, 2010), а також із надзвичайно швидким та дивним судом і стратою Ніколае Чаушеску та його дружини Єлени у 1989 р. Ця страта впливає також і на образ Румунської революції 1989 р. як на збройний конфлікт між прихильниками й противниками Ніколае Чаушеску, який приніс багато жертв серед цивільного населення, і на трактування образу наступного президента Румунії – Іона Ілієску (Ion Iliescu), якого також наділяли диктаторськими/авторитарними рисами попередника. Зараз історична пам'ять румунів виглядає розділеною між образом Румунії в НАТО (2004) і ЄС (2007) та картиною Великої Румунії з проектом приєднання Молдови та Буковини. Це засвідчили, зокрема, румунські президентські вибори 2025 р., де один із фаворитів, Джордже Сіміон (George Simion), відштовхувався від цих тез.

Пам'ять Угорщини. Історична пам'ять Угорщини у перші десятиліття ХХІ ст. теж диференційована, як і її зв'язки з історичною пам'яттю України (Teleki, 1923; Ганак, Удварі, 1997; Патер, 2020). Це пам'ять про експансію і заселення території Арпадами, про Угорське королівство та його засновника Іштвана (Стефана) І Святого (Szent I. István, Sanctus Stephanus), а також про його корону як символ держави. Частково відношення до українського Закарпаття у цій пам'яті також регулюється пам'яттю про Арпадів (Árpádok) (звідси – пам'ятник тзв. Гонфоглалашу/Honfoglalás 896 р. на Верецькому перевалі – переходу семи об'єднаних угорських племен до нової батьківщини за Карпатами, та пам'ятники турулу/*turul* – міфічному/містичному/тотемному птахові, який, за переказами, запровадив угорців/мадярів у Мораво-Паннонію).

Натомість ХІХ ст. у політичному лексиконі Угорщини асоціюється, зокрема, з Угорською революцією на хвилі Весни народів 1848–1849 рр. і її героями, зокрема прем'єр-міністром краю Лайошем Кошутом (Lajos Kossuth) та поетом Шандором Петефі (Sándor Petőfi). Певний сегмент пам'яті займає й тема Австро-Угорської

державної спадщини від 1867 до 1918 рр. як дуалістичної, спільної монархії (разом із культом Франца Йосифа I і Єлизавети Баварської (Elisabeth Amalie Eugenie, Herzogin in Bayern), яких теж вважали й угорськими володарями (угор. I. Ferenc József magyar király та Erzsébet magyar királyné)). Водночас участь у Першій світовій війні на боці переможених (Австрії та Німеччини) у національній пам'яті угорців пов'язана з поразкою та Тріанонським мирним договором 1920 р., унаслідок якого значна частина угорських земель перейшла до сусідніх держав. Саме тому в сучасній угорській політичній міфології, зокрема в дискурсі нинішньої правлячої партії «Фідеш – Угорський громадянський союз» (*Fidesz – Magyar Polgári Szövetség*), основа політичної пам'яті – культ первинних угорських територій, до яких привів містичний турул у ході «віднайдення угорської батьківщини» 896 р., натомість «Тріанон 1920» стає «угорською Голгофою» (Шух, 2020).

Проте історична пам'ять про Угорщину першої половини XX ст. балансувала між пам'яттю про Бела Куна (Béla Kun), Угорську комуністичну партію і Угорську радянську республіку 1919 р. і, навпаки, пов'язувалася з образом віце-адмірала Міклоша Горті (Miklós Horthy) – регента Королівства Угорщини (1920–1944), якого також оточували міфом «доброго правителя» (Rutter, 1939). (Звідси військова пісня «Horthy Miklós katonája vagyok» («Я – вояк Міклоша Горті»)). У цій перспективі М. Горті поставав водночас австрійським адміралом та угорським державним діячем. Натомість його діяльність у Другу світову війну викликає найбільше контрверсій. На думку українців, угорський регент став тим, хто знищив Карпатську Україну й насильно приєднав Закарпаття до Угорщини у 1939 р. Інші дослідники звинувачували М. Горті в колаборації з нацистами на боці держав Осі, хоча наостанку адмірал прагнув примиритися з державами антигітлерівської коаліції (Fenyő, 1972; Deák, 2015; Olasz, 2016). Окрім того, регента звинувачували у депортації угорських євреїв, які потрапили після цього в табори смерті й загинули. Інша частина дослідників відводить ролі основних пронацистських колаборантів, винних у депортації й знищенні угорських євреїв, прем'єр-міністрові Ференцу Салаші (Ferenc Szálasi) та його партії/гунгаристському рухові «Стрілохрест»/«Схрещені стріли» (Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom) та ідеології «гунгаризму», яку в історичній пам'яті стали іменувати ще «нілашизмом» та «салашизмом».

У соціалістичній поствоєнній Угорщині одним з об'єктів національної пам'яті став антикомуністичний спротив під час угорської революції 1956 р., яку очолили кардинал Йозеф Міндсенті (József Mindszenty) прем'єр-міністр Угорської Народної Республіки Імре Надем (Imre Nagy), що завершився поразкою повстання, стратою Імре Надя та його однодумців (Dornbach et al., 2008). У цьому контексті угорська колективна пам'ять на довгий час зафіксувала негативний образ СРСР/Росії та росіян. Водночас ворог і наступник Імре Надя, ставленик СРСР Янош Кадар (János Kádár) у пізнішій рецепції згодом став асоціюватися з особливим лібералізованим соціалізмом (кадаризмом або гуляш-комунізмом) (Germuska, Rainer, 2008).

Постоціалістична Угорщина у суспільній пам'яті асоціюється наразі з вступом країни до НАТО та ЄС, а також із правлінням прем'єр-міністра Віктора Орбана (Viktor Orbán) (1998–2002, 2010 – донині) і його політикою, яка за ці роки зазнала змін і формує своєрідну неліберальну політику пам'яті (Пет'о, 2021), спрямовану на повернення великої, «дотріанонської», Угорщини. Як наслідок, у суспільстві підсилені ревізійні настрої, а в національному пантеоні співіснують постаті Л. Кошута, І. Надя і М. Горті.

Історичні/політичні пам'яті колишньої Югославії. Цілий конгломерат історичних пам'ятей країн, що колись належали до складу Югославії (Словенії, Боснії й Герцеговини, Чорногорії, але передовсім Сербії та Хорватії), формує такий самий складний вузол, як і сам «балканський котел» народів та конфліктів між ними. Кінець XIX – початок XX ст. для регіону став пам'яттю про минулі балканські війни XIX ст., про Сербію Петра I Карагеоргієвича (Петар I Карађорђевић) та, зрештою, про зростаюче напруження між нею та Австро-Угорщиною, що закінчилося Сараєвським убивством ерцгерцога Франца Фердинанда (Franz Ferdinand von Österreich-Este) 28 червня 1914 р. Цей атентат був пов'язаний із постаттю виконавця замаху Гаврила Принципа (Гаврило Принцип) та його однодумців з «Младої Босни» та з оголошенням війни Сербії з боку Австро-Угорщини, що, зрештою, переросло в трагедію для самої Сербії та інших народів і стало світовим конфліктом 1914–1918 рр.

У 1920–1930 рр. регіональна політична пам'ять пов'язана з королівством Югославії, яке, попри все, відзначалося домінуванням Сербії. Як наслідок, це викликало опір хорватів, зокрема Хорватської селянської партії, стало предметом гарячих дискусій у стінах

югославського парламенту, що закінчилося пам'ятним для хорватської політичної думки вбивством Степана Радіча (Stjepan Radić) та Івана Пернара (Ivan Pernar) у стінах югославського парламенту, яке здійснив Пуниша Рачич (Пуниша Рачић) 19 червня 1928 р., а також із диктатурою Александра I Карагеоргієвича (Александр I Карађорђевић) і марсельським убивством 9 жовтня 1934 р., у якому від рук представника Внутрішньої македонської революційної організації Владо Черноземского (Владо Черноземски) загинув також міністр закордонних справ Франції Луї Барту (Louis Barthou).

Ця подія в історичному ланцюжку вела до діяльності підпільної хорватської організації «Усташа», яку очолив Анте Павеліч (Ante Pavelić), що стала однією з ключових під час Другої світової війни. Друга світова війна в історичній пам'яті сербів і хорватів теж постає у двох різних перспективах. З одного боку, у вигляді заснованої усташами під протекторатом Німеччини й Італії НДХ, у якій прагнули запровадити культ «поглавника» – А. Павеліча. Ця держава та її чільні діячі (від керівника збройних сил Славка Кватерніка (Slavko Kvaternik), короля Томислава II (Tomislav II) до загребського архієпископа Алоїзе Степінаца (Alojzije Stepinac)) асоціювалися з незалежністю хорватів і з першими самостійними кроками в різних галузях (перше видання «Хорватської енциклопедії» Мате Уєвіча (Mate Ujević), переклад Святого Письма єпископа Івана Єванджеліста Шаріча (Ivan Evandelist Šarić)). Частково тому в 1990-х роках на тлі югославських війн, зокрема між сербами та хорватами, росту націоналістичних настроїв за правління Франьо Туджмана (Franjo Tuđman) усташську державу намагалися реабілітувати, а вулиці були названі іменами її вояків (Юре Францетіч (Jure Francetić), Рафаель Бобан (Rafael Boban)) (Dizdar, Grčić, Ravlić, Stuparić, 1997). З іншого боку, НДХ була колабораційною державою, що підтримувала нацистів, запровадила авторитарний режим, знищувала євреїв і сербів у концентраційних таборах Ясеновац і Градішка Стара. Тому за часів комуністичної Югославії її історія та ключові постаті були піддані моральному осуду (Krizman, 1983; Krizman, 1986; Tomasevich, 2010; Yeomans, 2013) та осуджені (смертні вирoki або ув'язнення, як у випадку міністра внутрішніх справ Андрія Артуковіча (Andrija Artuković) або прямо чи опосередковано усунені комуністичними спецслужбами (Анте Павеліч, комендант Ясеноваца В'єкослав «Макс» Лубурич (Vjekoslav «Maks» Luburić)). Те саме стосувалося і сербського колаборантського

«уряду національного порятунку» Мілана Недича (Милан Недич) у Белграді і, навпаки, первісно антинацистського й антикомуністичного рівногорського руху четників Драголюб «Дражі» Михайловича (Драголюб «Дража» Михайлович), який підтримував монархічну ідею, проте на останньому етапі вдався за допомогою до нацистів і проводив етнічні чистки, від якого, зрештою, відмовився і югославський монарший двір у вигнанні, і західні союзники (США та Англія). У комуністичній Югославії четники, як і белградські колаборанти, також були суджені (Д. Михайлович, М. Недич), а пам'ять про них була майже витерта з суспільної свідомості, і лише в кінці XIX – на початку XXI ст. у Сербії знову відродився культ четників і «генерала Дражі».

Натомість існування Соціалістичної федеративної республіки Югославії пов'язувалося з культом керівника комуністичного партизанського руху маршала Йосипа Броза Тіто (Йосип Броз «Тіто»), образ якого пов'язувався також з особливим видом югославського соціалізму («тітовізм») і окремим статусом Югославії (між капіталістичним і соціалістичним світом) на політичній мапі світу. Розпад Югославії зафіксувався в пам'яті образом низки збройних конфлікт (югославські війни 1990-х років) між колишніми республіками і/або їх частинами. Саме так, з одного боку, запам'яталися образи сербського лідера Слободана Мілошевича (Слободан Милошевич), керівника військ Сербської Країни Ратко Младича (Ратко Младич), президента Республіки Сербської Радована Караджича (Радован Караджич). Водночас елементом меморіалізації стали злочини сербських формувань, які здійснювали різанину хорватів у Вуковарі/Овчарі 1991 р. та боснійських мусульман у Сребрениці 1995 р. Нинішня Сербія далі притримується тієї ж політичної парадигми, що й у 1990 р. (в антизахідному контексті натомість Хорватія та інші країни після вступу до ЄС і НАТО відмежовувалися від радикального націоналізму та його лідерів зразка 1940-х чи 1990-х років).

Болгарія та її пам'ять. Історична пам'ять Болгарії (Чорній, 2007; Златарски, 2007; Митев та ін. 2021), з одного боку, балансує між історичною пам'яттю про Фракію, Велику Болгарію чи Булгарію, слов'янське та неслов'янське походження її культури, а з іншого – про християнізацію (цар Борис I (Борис I) і роль солунських братів (Кирило й Методій (Кирил и Методи) у творенні слов'янської абетки, а отже, поширенні християнської моделі державності між слов'янством. Травмою для історичної пам'яті болгар

стало османське панування. Звідси образ Хаджі Димитра (Хаджи Димитър), зафіксований у пам'ятках, топоніміці і прославлений у поезії не менш знакового поета Христо Ботева (Христо Ботев), картина Квітневого повстання 1876 р., але також й елементи русофільії XIX ст., меморіалізації й глорифікації російсько-турецької війни, оборони Шипки та звільнення Велико-Тирново. Монархічна історія Болгарії XX ст. асоціюється як із неоднозначним царем Фердинандом I (Фердинанд I), його подвійною чи навіть потрійною (австро-угорсько-болгарською ідентичністю), вірністю Болгарії на еміграції та зі знаковим передсмертним запитанням: «Кога заминаваме за България?» / «Коли відправляємося у Болгарію?», так і з Першою світовою війною. Складнішою для болгарської пам'яті залишається міжвоєнна історія краю. У комуністичні часи її пов'язували з судом над Георгієм Димитровим (Георги Димитров), якого нацисти звинуватили у підпалі німецького рейхстагу у 1933 р., натомість сама міжвоєнна держава поволі дрейфувала у протилежний ідеологічний бік.

Тому такою складною для пам'яті є очолювана царем Борисом III (Борис III) політика Болгарії після 1939–1941 рр. Вона дрейфувала між нейтралітетом і приєднанням до Держав Осі, дистанціюванням від нападу на СРСР/Росію й оголошенням війни Британії та США, від відмови від Голокосту до колаборації пронимецького уряду.

Не менш амбівалентною в історичній пам'яті є також історія Народної республіки Болгарії з її лідером Георгієм Димитровим, культ якого набирав ленінсько-сталінських форм (мавзолей Димитрова у Софії), а також пізнішими комуністичними діячами країни, зокрема Тодором Живковим (Тодор Живков). Натомість постсоціалістична Республіка Болгарія асоціюється, радше, з іменами її президентів (Желю Желева (Желю Желев), Петра Стоянова (Петър Стоянов), Георгія Пирванова (Георги Първанов), Росена Плевнелієва (Росен Плевнелиев), Румена Радева (Румен Радев)) та вступом країни до НАТО і ЄС (2004, 2007).

Політика й пам'ять Німеччини та Австрії. Зрештою, один із важливих фокусів пам'ятійного простору Центрально-Східної Європи займає політика пам'яті Німеччини (Шульце, 2010), а поруч із нею й Австрії (Тейлор, 2002; Цольнер, 2001). В обох випадках йдеться про пам'ять про давні германські племена, середньовічну історію (зокрема Священної Римської імперії та Німецького королівства з їхніми правителями, як Оттон I Великий

(Otto I der Große)), проте найбільша увага сконцентрована на модерній історії двох колишніх імперій – Німецької (Deutsches Reich/Deutsches Kaiserreich) як імперії канцлера Отто фон Бісмарка (Otto von Bismarck) і династії Гогенцоллернів (Hohenzollern), насамперед Вільгельма II (Wilhelm II), і Австрійської/Австро-Угорської імперії (Österreichisch-Ungarische Monarchie) Габсбургів на чолі з імператором Францом Йосифом I.

Перша залишилася в пам'яті державою з пруською військовою дисципліною та культом імператора («Heil dir im Siegerkranz»/«Слався у вінці переможнім»), а також прихованим ініціатором Великої війни 1914–1918 рр., у якій зазнала поразки. Її союзниця – Австро-Угорська монархія – у сприйманні її підданих, зокрема й галицьких українців, залишилася частково «щасливою Австрією» (про це повідомляв гімн імперії «Боже, буди покровитель» – «Gott erhalte Franz den Kaiser» або «Gott erhalte, Gott beschütze»), її образ був також частиною історіографічного (Аркуша, 2013) та географічного дискурсу, де Австрія й Австро-Угорщина XIX – початку XX ст. фігурували також і як батьківщина галичан, буковинців та закарпатців. Однак разом зі смертю Франца Йосифа I у 1916 р., поразкою і розпадом імперії у 1918 р. образи «Цісаря», «Найяснішого Пана», «могутньої Австрії/Австро-Угорщини» стали лише утопічними міфологемами. Сприйняття ж раптово здрібнілої та збіднілої Австрії 1920 – початку 1930 років було, значною мірою, ще гіршим, аніж рецепція відносин демократичної Німецької республіки чи держави, що виникла внаслідок Листопадової революції 1918 р. і яку наприкінці 1920 – на початку 1930 років стали називати Веймарською республікою. У пам'яті німецьких націоналістів ця теж економічно й політично підупала держава виглядала тільки непорозумінням, жертвою Версальського договору 1919 р., який поклав на неї провину за минулу світову війну. Ця пам'ять поразки та національного приниження, зрештою, спричинила популярність німецьких реваншистів і привела до влади популістичну націонал-соціалістичну партію А. Гітлера, яка залишила у політичній пам'яті образ «Третього тисячолітнього Рейху»/Великонімецьчини/нацистської (гітлерівської) Німецьчини (Броскат, 2009; Ширер, 2017).

У німецькій політичній пам'яті нацистський період історії фіксувався двозначно: з одного боку, він був часом помітної розбудови промисловості, соціальних програм, містобудівництва, що подавалося як підвищення добробуту німецької нації, а з іншого –

часом зміцнення тоталітарного режиму, ідеологія якого все більше ставала людиноненависницькою та агресивною. Саме тому на 1938–1939 рр. у колективній пам'яті німців (за допомогою риторики та пропаганди, зокрема кінофільмів Хелен Ріфеншталь (Helene Riefenstahl) та книжки «Майн кампф») формувався образ Адольфа Гітлера як рятівника Німеччини (і водночас як спадкоємця таких німецьких політиків, як Отто фон Бісмарк і Пауль фон Гінденбург (Paul von Hindenburg)). Цей стереотип поширювався і на його найближчих однодумців: Германа Гьорінга (Hermann Göring), Йозефа Геббельса (Joseph Goebbels), Генріха Гімлера (Heinrich Himmler), Мартіна Бормана (Martin Bormann), «мучеників пивного путчу» 1923 р., штурмфюрера СА (SA, Sturmabteilung – штурмове відділення, штурмові загони), автора гімну націонал-соціалістичної партії Німеччини Горста Весселя (Horst Wessel), «героїв Гітлерюгенду» (таких, як Герберт Норкус (Herbert Norckus) та ін.). Саме тому й аншлюс Австрії 1938 р. у колективній пам'яті до 1945 р. виглядав історичною закономірністю, поєднанням Німеччин, поверненням краю до історичної батьківщини (хоча політика канцлера Курта фон Шушінга (Kurt von Schuschnigg) щодо цього була неоднозначною). Звідси – знаковий, але водночас двозначний для політичної пам'яті образ німецького австрійця А. Гітлера серед тріумфуючих австрійців на віденському Гельденплаці у 1938 р.

Водночас війна, яка подавалася для колективної свідомості німців «розширенням життєвого простору Рейху» й «побудовою Нової Європи», стала агресивною імперіалістичною війною держав, рас і націй. Вона принесла Європі й світові травматичну пам'ять про геноцид євреїв (Голокост/Шоа) і ромів у геттах і концтаборах смерті, цільове знищення цілих міст і сіл (Варшава, Лідіце, Хатинь) і, як наслідок, загибель мільйонів людей. Ключовою для німецької політичної пам'яті стала також воєнно-політична поразка Німеччини у 1945 р., що спричинила масову загибель мешканців країни, руйнування її міст та політичних структур. Досить згадати бомбардування у 1945 р. Дрездена, Берліна арміями альянтів, потоплення евакуаційних кораблів «Вільгельм Густлофф» («Wilhelm Gustloff») і «Генерал фон Штойбен» («General von Steuben») унаслідок атаки радянського підводного човна під керівництвом уродженця Одеси румунсько-українського походження Олександра Маринеско; смерть вождів нацистського режиму, денацифікацію і звинувачення нацистів на Нюрнберзькому процесі та в подальших повоєнних

судах. Все це спричинило руйнування чи майже повне руйнування міфології, що становила одну з основ німецької національної пам'яті 1933–1945 рр.

У «світі після Авшвіцу» німецьку колективну пам'ять формували не лише комплекс вини за геноцид, але й драматична пам'ять про повоєнний передел німецької території: утворення капіталістичної/демократичної ФРН і соціалістичної НДР, зведення Берлінського муру 1961 р., передача частини території (зокрема Сілезія) Польщі та СРСР (Східна Пруссія), виселення звідти німців, вигнання судетських німців з оновленої Чехословаччини тощо. Натомість політична пам'ять Австрії була значною мірою стабільною і визначеною політикою нейтралітету і неприєднання до Німеччини (1955). Політична пам'ять Німеччини поділилася між пам'яттю про керівників НДР (Вільгельм Пік (Wilhelm Pieck), Вальтер Ульбріхт (Walter Ulbricht), Еріх Гонекер (Erich Honecker) та канцлерів ФРН (Конрад Аденауер (Konrad Adenauer), Віллі Брандт (Willy Brandt), Герберт-Ернст-Карл Фрам (Herbert Ernst Karl Frahm), Гельмут Шмідт (Helmut Schmidt), Гельмут Коль (Helmut Kohl)). Лише у 1990 р., на тлі поступового зникнення соціалістичного блоку та об'єднання Німеччини, пам'ять НДР злилася з пам'яттю ФРН, формуючи новий пантеон політичних лідерів кінця ХХ – початку ХХІ ст. (від Гельмута Коля до Олафа Шольца (Olaf Scholz)) і зберігаючи певну автономність постсоціалістичної пам'яті НДР (з ностальгією за соціалістичним минулим) супроти пам'яті ФРН. З іншого боку, частина керівників ФРН кінця ХХ – перших десятиліть ХХІ ст., зокрема Герхард Шрöder (Gerhard Schröder) та Ангела Меркель (Angela Merkel), зайняли доволі двозначне місце в історичній/політичній пам'яті самої Німеччини, Центрально-Східної Європи взагалі та України передусім.

Отже, на центрально-східноєвропейській мапі політичної пам'яті українська політика пам'яті опинилася у досить непростому лабіринті опозицій і взаємозв'язків. З одного боку, історична пам'ять українців культурно пов'язана з пам'яттю двох інших східнослов'янських народів (росіян і білорусів), і на певних етапах українська політика пам'яті була скоординована з російською. Водночас ці пам'яті, як і політичні орієнтири України, Росії, Білорусії, у багатьох рисах протилежні. Це призвело до конфронтації колективних пам'ятей та політичних систем цих країн й виявилось спочатку у прихованому (2014), а згодом у відкритому (2022) нападі РФ на

Україну. Польща історично також була одним із генераторів колективної пам'яті та політичної системи на українських землях, однак українсько-польські відносини у сфері політики пам'яті також були й залишаються непростими. Низка історичних подій, зокрема існування «українних» земель/Русі в складі Речі Посполитої нібито зближують ці пам'яті, але водночас різна інтерпретація навіть цих подій ділить колективні пам'яті народів і держав. Натомість такі складні проблеми, як Волинська трагедія 1943 р., доля т. зв. східних кресів Речі Посполитої як частини західних областей України після Другої світової війни, розводять польський та український пам'яттеві дискурси в різні боки і стають приводом для політичних спекуляцій. Схожа ситуація з колективною пам'яттю України та Румунії, Угорщини, Словаччини, меншою мірою Чехії, і ще меншою – балканських держав. Образи цих країн у перспективі української історичної та політичної пам'яті змінюються і стають то ближчими, майже «своїми», то повністю чужими й навіть ворожими – залежно від політики пам'яті сусідніх держав, яка постійно змінюється. З іншого боку, політична пам'ять українців постійно розміщена також на осі Росії й Німеччини (меншою мірою – Австрії). Пам'яттеві парадигми цих країн, політичні лінії яких також то зближуються, то протистоять одна одній, впливали й впливають на долю України та Центрально-Східної Європи. У нинішній час російської агресії проти України йдеться про зудар російської та європейської політики й пам'яті про минуле, і українська пам'ять у цьому вимірі є частиною пам'яті Європи, яка бореться за свою історію та майбутність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Аркуша, О. (2013). Образ Австрії у висвітленні українських істориків Галичини другої половини XIX – початку XX століття. В Е. Koko, М. Nowak і L. Zaszkiłniak (red.), *Historia – mentalność – tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk, 182–195.

Аргимишин, П., Костюк, О. (2020). «Велика Польща» та «русскій мір»: Україна у суспільно-політичному дискурсі та зовнішньополітичних доктринах сусідніх держав: монографія. Львів.

Аргимишин, П., Меренюк, Х. (2024). *Україна та українці в пострадянських білоруських підручниках та посібниках з історії: колективна монографія*. Львів.

Бросцат, М. (2009). *Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху* (О. Насика, пер. з нім.). Київ.

Ганак, П. (ред.), Удварі, І. (упоряд.). (1997). *Коротка історія Угорщини*. Ниредьгаза.

Гриценко, О. А. (2017). *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*. Київ.

Дейвіс, Н. (2001). *Європа. Історія* (П. Тарашук, О. Коваленко, пер. з англ.). Київ.

Дейвіс, Н. (2008). *Боже ігрище. Історія Польщі* (П. Тарашук, пер. з англ.). Київ.

Зінько, Ю. А., Калитко, С. Л., Кравчук, О. М., Поп, І. І. (2017). *Нариси історії Чехії*. Вінниця.

Златарски, В. (2007). *История на българската държава през средните векове, 1–2*. София.

Ірасек, А. (1958). *Стародавні чеські легенди*. Київ.

Кінан, Е. (2001). *Російські історичні міфи* (В. Шовкун, пер. з англ.). Київ.

Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають* (С. Шліпченко, пер. з англ.). Київ.

Кріль, М. (2006). *Історія Словаччини*. Львів.

Митев, П., Павлов, П., Любенова, Л., Вачкова, В., Вачков, Д. (2021). *Моята България. История и цивилизации. 8. – 12. клас*. София.

Мокрик, Р. (2024). *Чеські історії ХХ століття*. Київ.

Мушинка, М. (2014). Мегаломанія, наївність чи провокація? *Народознавчі зошити. Серія історична, 1*, 173–183.

Наконечний, Є. П. (2001). *Украдене ім'я. Чому русини стали українцями*. 3-тє доп. і випр. вид. Львів.

Патер, І. (відп. ред.). (2020). *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*. Львів.

Патер, І. (відп. ред.). (2021). *Білорусько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*. Львів.

Поп, Й.-А. (2023). *Історія румунів* (С. Лучканин, пер. з румун.). Київ.

Ричка, В. М. (2013). Спадщина Володимира Мономаха. *Український історичний журнал, 3*, 109–110.

Семенюк, С. (2007). *Український путівник по Словаччині (історично-краєзнавчі нариси)*. Львів.

Тейлор, А. (2002). *Габсбурзька монархія. 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини* (А. Портнов, С. Савченко, пер. з англ.). Львів.

Цольнер, Е. (2001). *Історія Австрії* (Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іванчук, пер. з нім.). Львів.

Шаповал, Ю. (2013). *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ.

Ширер, В. (2017). *Злет і падіння Третього Рейху. Історія нацистської Німеччини* (К. Діса, О. Надтока, пер. з англ.), 1–2. Київ.

Шульце, Г. (2010). *Історія Німеччини* (О. Насик, пер. з нім.). Київ.

Шух, С. (2020). *Жреці культу Турула: уряд Орбана віддає перевагу історичним реконструкціям, нехтуючи економікою та розвитком* https://lb.ua/blog/stanislav_shukh/460435_zhretsi_kultu_turula_uryad_orbana.html/

Чорній, В. (2007). *Історія Болгарії*. Львів.

Asavei, M. (2016). Nicolae Ceaușescu: between Vernacular Memory and Nostalgia. *Twentieth Century Communism*, 11, 27–42.

Bărbulescu, M., Deletant, D., Hitchins, K., Papacostea, S., Teodor, P. (1998). *Istoria României*. București.

Billington, J. H. (1966). *The Icon and the Axe: an Interpretive History of Russian Culture*. New York.

Billington, J. H. (2004). *Russia in Search of Itself*. Washington.

Bokes, Fr. (1946). *Dejiny Slovákov a Slovenska od najstarších čias až po prítomnosť*, 4. Bratislava.

Bucur, M. (2009). *Heroes and Victims: Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington: Indiana University Press.

Ceaușescu, N. (1983). *Builder of Modern Romania and International Statesman*. Oxford; New York.

Čaplovič, M., Ferenčuhová, B, Ferenčuhová, S. (eds.). (2010). *Milan Rastislav Štefánik v zrkadle prameňov a najnovších poznatkov historiografie*. Bratislava.

Dan, I. (2005). «Procesul» mareșalului Ion Antonescu. București.

Deák, I. (2015). *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance and Retribution during World War*. Boulder.

Deletant, D. (2006). *Hitler's Forgotten Ally; Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–1944*. New York.

Dizdar, Z., Grčić, M., Ravlić, S., Stuparić, D. (ured.). (1997). *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941–1945*. Zagreb.

Dornbach, A., Kende, P., Rainer, M. J., Somlai, K. (szerk.). (2008). *A per: Nagy Imre és társai, 1958, 1989*. Budapest.

Georgescu, D. (2010). «Ceausescu Hasn't Died». Irony as Countermemory in Post-Socialist Romania. In M. Todorova and Zs. Gille (eds.), *Post-communist Nostalgia*. New York; Oxford, 154–166.

Germuska, P., Rainer, M. J. (szerk.). (2008). *Közéletések a kádárizmushoz*. Budapest.

Fenyő, M. D. (1972). *Hitler, Horthy, and Hungary: German-Hungarian Relations, 1941–1944*. New Haven.

- Fučík, J. (2015) *Reportáž psaná na oprátce*. Praha. http://web2.mlp.cz/koweb/00/04/12/87/88/reportaz_psana_na_opratce.pdf
- Hamsik, D., Prazák, J. (1963). *Bomba pro Heydricha*. Praha.
- Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective*. Paris.
- Kelso, M., Daina, S. (2014). E Holocaust Commemoration in Romania: Roma and the Contested Politics of Memory and Memorialization. *Journal of Genocide Research*, 16(4), 487–511.
- Krizman, B. (1983). Pavelić između Hitlera i Mussolinija. Zagreb: Globus.
- Krizman, B. (1986). *Ante Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus.
- Livezeanu, I. (1995). Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918–1930. Ithaca; N.Y.
- Machálek, V. (1998). *Prezident v zajetí: (život, činy a kříž Ěmila Háchy)*. Praha.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Le Lieux de Mémoire. *Representation*, 26, 7–24.
- Olasz, L. (2016). Changes in the Regent's Image in Hungary, in the 1930-ies and 1940-ies. *Studies from Education and Society*, 180–191. <http://www.irisro.org/edusoc2016nov/37OlaszLajos.pdf>
- Pauliny, E. (1983). *Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť*. Bratislava.
- Pető, A. (2021). The Illiberal Memory Politics in Hungary. *Journal of Genocide Research*, 24/2, 241–249.
- Rein, L. (2011). *The Kings and the Pawns: Collaboration in Byelorussia during World War II*. New York.
- Roszkowski, W. (1992). *Historia Polski, 1914–1990*. Warszawa.
- Rutter, O. (1939). *Regent of Hungary. The Authorized Life of Admiral Nicholas Horthy*. London.
- Rychlík, J., Penčev, V. (2013). *Od minulosti k dnešku: dějiny českých zemí*. Praha: Vyšehrad.
- Teleki, P. (1923). *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*. New York.
- Tomasevich, J. (2010). *Rat I Revolucija U Jugoslaviji 1941–1945*. Zagreb.
- Tryczyk, M. (2015). *Miasta śmierci: sąsiedzkie pogromy Żydów*. Warszawa.
- Verovšek, P. J. (2016). Collective Memory, Politics, and the Influence of the Past: the Politics of Memory as a Research Paradigm. *Politics Groups and Identities*, 4/3, 529–543.
- Wójcik, Z. (1968). *Dziki pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Yeomans, R. (2013). *Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh.